

via fogdetjeneste eller skolegang – veier som nesten ikke var åpne for norske storbønder, som dermed var geografisk, nasjonalt og sosialt adskilt fra embetsmennene og borgerne – herskap og bønder var i Norge langt mer fremmede for hverandre.

Selv om Appel poengterer at meget av maktrelasjonene gikk utenfor de formelle organer slike som herredstinget, så er det for en norsk historiker interessant å konstatere at det var langt flere saker oppe for herredstinget enn for det norske bygdetinget, sett i relasjon til folketallet. Igjen hang dette uten tvil sammen med kontrasten mellom den danske nærheten og den norske fjernheten: Herredstinget

kom sammen en gang i uken, bygdetinget tre ganger i året – og i tillegg hadde altså jydene også landsbystevnet!

Hans Henrik Appel har med sin avhandling forfattet en bok som ingen heretter bør gå utenom, når de skal skrive eller uttale seg om danske bønder i det gamle samfunn. Ennå gjenstår uten tvil meget arbeid i andre distrikter og andre perioder før vi kan være tilstrekkelig sikre på hvilken plass bondene inntok i samfunnet. Blant annet kan det virke som om Appel har underbetonet endringene som fant sted i løpet av 1600-tallet, men det viktigste er at han har gitt oss så meget – empiriske belegg og stoff til ettertanke. Takk for det!

Magtstatens flåde

Af E. Ladewig Petersen

Niels M. Probst: *Christian IV's flåde*. Marinehistoriske skrifter 26. (I kommission hos Gyldendal, 1996). 344 s., 300 kr.

Jørgen H. Barfod: *Niels Juels flåde*. Marinehistoriske skrifter 27. (I kommission hos Gyldendal, 1997). 284 s., 300 kr.

Niels M. Probsts bind af flådehistorien falder noget uden for det mønster, man havde kunnet forvente af den teknisk så kyndige forfatter, i hovedsagen fordi kun indledningsafsnittene hæver sig over de følgende begivenhedshistoriske kapitler. Probst deler netop sin bog i to hoveddele plus en kort konklusion. Det første og vægtigste behandler rammerne, de organisatoriske og institutionelle forhold, administrationen, Holmen, skibsstørrelser og -typer, måleforhold, konstruktion, de-

placement og bemanning, men derimod intet – eller næsten intet – om mandskabets materielle vilkår og fangerne på Holmen.

Som omtalt i anmeldelsen af flådehistoriens andet bind (*Historie* 1999,1), blev den gamle hugaf Peder Munk til Estvad den sidste admiral, der gik i land og blev rigsmarsk (1596), et symptom på professionaliseringen af søkrigsførelsen (selv om entring af fjendens skibe stadig forekom). I Sverige skete det senere; her startede Karl Gustav Wrangel på landjorden – under Trediveårskrigen – men deltog som rigsadmiral ved Karl X Gustavs dumdristige march over Storebælt i februar 1658, et vidnesbyrd, der kan støtte Probsts påpegning af svensk organisatorisk eller teknisk underlegenhed. Og ellers kun et par bemærkninger: Forfatteren gennem-

går omhyggeligt embederne som rigsadmiral og Holmens admiral, men nævner ikke, at rigsadmiralen 1646 – ligesom den norske statholder og rigskansleren – blev rigsemedsmænd, og ejendommeligt nok synes Probst ikke at kende rentemester Oluf Daaes beregning over, hvad udrustningen af flåden kunne beløbe sig til engang i 1640'erne (altså ikke nødvendigvis repræsentativt).¹

Broderparten af bogen bruges til en gennemgang år for år fra 1596 til 1660 af flådens, flådeeskadrers eller enkeltskibes aktiviteter, en fremgangsmåde, der med statsgaranti vil få enhver læser til at tabe overblikket; denne facon kan kun have sin berettigelse, hvis man vil beskæftige sig med et enkelt eller få år (f.eks. Torstenssonsfejden). I sin sammenfatning nævner forfatteren som hovedresultater, at der mod forventning ikke fandt nogen styrkelse af flåden sted 1588-1613 (hvad rentemesterregnskaberne tal delvis bekræfter); men i februar 1618 foreslog Christian IV – på baggrund af den truende situation i Østersøområdet og på kontinentet – en styrkelse af både land- og flådeberedskabet. Det sidste havde han faktisk allerede påbegyndt 1615, men han benyttede her sin sædvanlige kumulative afpresning over for rigsrådet ved at forlange udgifterne refunderet, da det angik riget. Som et andet hovedresultat fremhæves sørøverfangsterne i Nordatlanten og Barentshavet, vel også et led i konflikten med Sverige om Nordkalotten.

Eftersom Probst slet ikke kommer til bunds i problemerne – i de kronologiske afsnit fortøner de sig helt – kan der være grund til at tage nogle enkelte op. Til påstanden om, at flåden blev forsømt 1588-1613, kan man som nævnt gå til rentemesterregnskaberne (der dog kun bogfører de udgifter, der passerede Rentekammeret), her 1588-1628.² Indtil

1596 svingede flådeudgifterne mellem 20.000 og 45.000 dr., højst under den europæiske krise 1588-89; 1596-1605 androg de mindre, 15.-20.000 dr., 1606-09 atter 20.-30.000 dr. for at nå et højdepunkt under krigen. Først fra ca. 1615 tog de på ny et opsving. Forløbet virker egentlig mere som ubestændighed end som konsekvent forsømmelse.

»Overslagene over rigens indtægt og udgift« nævner Probst naturligvis, om end kun i forbifarten; men man kan godt komme lidt dybere i sagen ved hjælp af Leon Jespersens tabellariske oversigt.³ Tallene 1602-08 tyder på, at regeringen har stræbt mod udgiftsminimering og overskudsmaksimering, men fra 1630 – eller før – forvandles overskuddet til et permanent underskud på ca. 35%; og det fremgår klart, at de militære udgifter – herunder flåden – voksede langt hurtigere end indtægterne; på den anden side står det også klart, at man da ofrede langt mere på flåden end under enevælden (jf. nedenfor). Man kunne i den ny sikkerhedspolitiske situation efter 1630 ikke længere sætte tæring efter næring; den drivende kraft lå i udgifterne. Tallene tyder da på absolut stagnation 1602-08.

Rentemester Oluf Daaes tegnelsesbog 1635-50 bygger på helt konkrete tal fra 1640'erne – herunder krigsårene – og de vender helt op og ned på overslagenes tal; udgifterne til flåden – under krigen? – beregnes her til 885.345 rd., dvs. 61% mere end overslaget 1646, selv om dobbeltposteringer ikke helt kan udelukkes. Den ærkereaktionære Oluf Daae tilhørte kredsen omkring Ulfeld og blev revet med i dennes fald, men ifølge hans opgørelse talte flåden 45 fartøjer og et personale på lidt mere end 6.000 mennesker på Holmen: ubetinget landets største arbejdsplads, men også en styrke, der krævede store servicefunktioner i København, og som var en forudsætning for byens hastige demografiske og økonomiske vækst.

De store beløb og de høje procenttal i overslagene 1642-56 vidner om, at man på dette tidspunkt indså nødvendigheden af en større indsats for at bevare søherredømmet i Østersøen og over for Sverige. Frederik III interesserede sig ikke som sin far specielt for flåden – og efter 1660 gik den i forfald – men som en vigtig nyskabelse oprettede man 1655 et admiralitetskollegium – efter svensk forbillede – under rigsadmiralerne, Ove Gjeddes og Henrik Bielkes forsæde; som noget nyt fik også søfarts- og handelskyndige uadelige – blandt andet Henrik Müller og Poul Klingenberg (s. 23, 280f) – sæde her plus nogle adelige søofficerer. Det skete som en modforanstaltning mod den svensk-poliske krig, men vel også som en reaktion efter opgøret på Holmen – selv om Müller havde haft en finger med i leverancerne.

Kun en enkelt episode i det kronologiske forløb kan her tages op: slaget på Kolberger Heide i begyndelsen af juli 1644 (s. 234-240). Probst giver her en kyndig og nøgtern nyvurdering af slaget. I modsætning til tidligere forfattere – velsagtens især Chr. Bruun (1879) – der havde bedømt flåderne som jævnbyrdige (40 danske og 43 svenske skibe), og som betragtede slagets udfald som en dansk sejr, fremhæver Probst den danske flådes underbemanding og den svenske flådes langt større ildstyrke. Han vurderer kampens udfald som uafgjort, men betoner også rigsadmiral Jørgen Vinds præcise og energiske ledelse; han døde i øvrigt et par uger senere af sine kvæstelser.

Meget rigtigt fremhæver Probst også kildefattigdommen: en dansk relation i et italiensk nyhedsblad fra et øjensvidne og den svenske admiral Klas Flemings noget iltre rapport, som tilmed viser sig at være tendentiøs.⁴ Alle de øvrige kilder er sekundære – verbale genklange og fælles fejl – bedst Holbergs og rin-

gest naturligvis Niels Slanges. Probst kan altså med ren samvittighed forbigå dem i hellig tavshed. Kuriøst nok udsendte rigsråd Gunde Rosenkrans i sensommeren en højstemt, latinsk lovprisning af Christian IV's tredobbelte sejr, hvortil lægen Ole Worm tort og syrligt bemærkede: »Gundæus Rosencrantzius ... triplicem navalem victoriam multis exaggerat«.⁵

I praksis følger Jørgen H. Barfod forgængerens kronologiske metode, men uden dennes beskrivelse af togterne i sit bind om *Niels Juels flåde*; stort og småt præsenteres mellem hinanden, hvor en saglig opdeling havde kunnet gøre underværker: Holmen, flådens og Holmens personale og materielle forhold og ikke mindst omkostningerne. Han tilslutter sig Probsts vurdering, at flåden gik i forfald under Frederik III, og at forfaldet fortsatte til 1670. Det fremgår dog klart, at den nybagte enevældes mænd – Hannibal Sehested, Ulrik Frederik Gyldenløve, Niels Juel, Cort Adelaer, Peder Schumacher osv. – havde divergerende meninger om flåden og divergerende politiske holdninger. Ikke uden grund fortalte rigsadmiral Henrik Bielke 1662 den nysgerrige svenske resident, at »der er så mange regenter at man ikke ved, af hvem man skal lade sig regere« (s. 14f); man førte en zigzagkurs i overensstemmelse med den eller de, der p.t. havde størst politisk indflydelse, en fuldstændig parallel til konflikten mellem »høge« og »duer« om landmilitæret; vandene skiltes af militære, politiske og finansielle grunde. At det drejede sig om heste ved en tom krybbe, fremgår til overflod af et trøstesløst finansoverslag 1662, der beregnede de samlede indtægter af Danmark og Norge til 777.000 rd., men alene de ordinære udgifter til 1.635.600 rd.⁶

Da flåden ifølge et i 1666 af Admiralitetet opstillet – normativt – budget (s.

21f) skulle bruge 1.087.000 rd., betyder det, at flåden alene slugte 92% af, hvad man havde budgetteret med 1662; fordelingen af midlerne blev da naturligvis en kilde til konflikt mellem værnene. I juli 1670, under Christian V, der nærrede større interesse for flåden, regnede man da også med en balance mellem indtægter og udgifter på 300.000 rd., et tal, der blev gentaget 1673 (s. 30 og 35).

Med undtagelse af en enkelt opgørelse 1693 – da søetaten kostede 432.600 rd. – taber Barfod næsten helt flådens finansiering og de dermed forbundne politiske komplikationer og personlige aversioner af syne; desværre fordi der ellers foreligger et stort materiale hos Carl S. Christiansen og J. Boisen Schmidt. Kun fremgår det meget klart, at Christian V og i mindre grad Frederik IV – en »splejs« kaldte Erik Arup ham i et foredrag – nærrede en oprigtig interesse for flåden; ligeledes at begge majestæter fuldt ud forstod at udmønte flåde-sejrene i propaganda *ad maiorem gloriam regis*, tilsat en passende dosis højere hjælp. For Christian V stod farfaderen som bekendt som det store forbillede.

Bogen giver derimod gode karakteristiker af flådecheferne. Niels Juel fremhæves som den drevne taktiker – han havde tjent i Nederlandene under krigen mod England 1652-54 – der vidste at udnytte de svenske flådecheferes mindre erfaring og fejltagelser (s. 73f). Tordenskiold får ingen tilsvarende samlet vurdering, men det fremgår af sammenhængen, at hans snarrådighed og dumdristighed imponerede Frederik IV, der på den anden side måtte undgå at lade ham avancere frem for andre – ofte adelige – officerer; derfor adlingen. Endelig bemærker man Jens og Marquard Rodsten – Christian og admiralitetspræsidenten Peder Rodsten nævnes ikke? – som medlemmer af en lavadels-slægt, der i 1600-tallet på ny nåede frem til første række.

Ejendommeligt nok affærdiges den dansk-svenske konvojeringsstraktat 1693 på otte linier (s. 108); ejendommeligt fordi de to riger for første gang fik sammenfaldende interesser, og fordi de forenede flåder her skulle tjene de to rigers merkantilistiske politik og handelsflåders tarv under Den Pfalziske Arvefølgekrig 1688-97; og fordi den virkelig skabte betingelserne for en første florissant periode. Lige så lidt nævnes det, at traktaten havde et forspil fra 1690.

I 1690 tog den danske regering initiativ til et neutralitetsforbund med Sverige, men stødte på mistro og sej modstand fra den svenske rigskansler, Bengt Oxenstierna. Den 10. marts 1691 indgik de to riger dog en traktat om fri handel som neutralt. Men Danmark – især vist C.S. von Plessen og Christian V – gik straks videre i et ganske elegant diplomati; man stiledede mod et væbnet neutralitetsforbund, satisfaktion for tab, mægling mellem sømagterne og Frankrig eller i givet fald en defensiv alliance med Frankrig, hvilket bekom den engelske (Robert Molesworth) og hollandske gesandt ilde. Oxenstierna strittede stadig imod, medens Karl XI stillede sig mere positivt; men 17. marts 1693 kom neutralitetsforbundet i hus, blandt andet takket være Jens Juels diplomati. Traktaten havde således nok fortjent mere end sølle otte linier, også da den forenede militære og kommercielle interesser.

Naturligvis stod det regeringen klart, at 1662-overslagets tal ikke lod sig omsætte til virkelighed. I praksis gik man – vist efter svensk mønster – over til at assignere bestemte indtægtskilder til de to værn, til Admiralitetet den – noget usikre – norske tømmertiende og den islandske handel. I november 1661 tillagde man hæren 696.557 rd., medens flåden 1663 måtte lade sig nøje med 200.000 rd.⁷ Høgene – Hans Schack, Otte Pogwisch o.a. – tog løvens part, hvor flåden – efter en betænkning af rigsadmiral

Henrik Bielke og rentemester Mogens Frijs – blev spist af med knap 30%. Bortset fra de politiske magtforhold og fra mulige omkostningsforskelle kan denne skæve fordeling undre dels i betragtning af den betydning, man tillagde flådens overlegenhed over den svenske og beherskelsen af Østersøen, dels på baggrund af de meget højere tal i 1640'erne. Ikke desto mindre vedblev misforholdet indtil Den Store Nordiske Krigs sidste år.⁸

Kun i Christian V's første år nåede man en mindre urimelig proportion, velsagtens, som Barfod påpeger (s. 35-37), fordi han som sin farfader omfattede flåden med interesse. Men til syvende og sidst måtte man føje sig for det finansielle imperativ og landmilitæret. Både hær og flåde blev overvejende finansieret ved direkte og indirekte skatter, der hvilede tungt på befolkningen; først i Chr. Siegfr. von Plessens ministertid fik den en beskeden og midlertidig lindring.

Barfod karakteriserer Carl S. Christiansens værk om statsfinanserne 1660-99 som en »god og fin indførelse i emnet« (s. 267). Snarere leverer det en kæmpemæssig materialesamling, der med fordel havde kunnet udnyttes langt mere effektivt til belysning af de politiske og finansielle sider af flådens historie. Både Niels M. Probst og Jørgen H.

Barfod interesserer sig dog mere for marinehistorie, skibe, skibstyper, displacement osv. Det kan være vigtigt nok, men det medfører også, at væsentlige emner skydes ud i periferien.

1. Rigsarkivet, Danske Kancelli, B.186. Rentemester Oluf Daaes tegningsbog 1635-50.
2. Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte*, Marburg 1970, s. 312-317.
3. Leon Jespersen i *The Scandinavian Journal of History* 10, 1985, s. 283f.
4. Dette sidste skylder anmelderen en endnu upubliceret undersøgelse af stud.mag. Peter Lefèvre, Syddansk Universitet Odense.
5. G. Rosenkrans: *Soterion in honorem Christianus IVti, expulsis Suecorum classibus*, København 1644; *Wormii Epistulae*, II, København 1751, s. 257; H.D. Schepelern (udg.): *Breve fra og til Ole Worm*, III, København 1968, s. 53.
6. *Budstikken* IV, 1823, s. 625-634.
7. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger*, I-II, København 1908-22, I, s. 531, 504f.
8. Smst., I, s. 514, 528f, 533f, 594; II, s. 890f, 901, 907, 913, 923f, 930f; J. Boisen Schmidt: *Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid*, København 1967, s. 255, 262.

Nye bidrag til byhistorien

Af Helge Gamrath

Verner Bruhn m.fl. (red.): *Før byen kom... Eshjergs historie*, bind I: Tiden indtil 1850. Med bidrag af Ingrid Stoumann, Palle Siemen, Bjørn Poulsen, Niels Jørgen Poulsen, Karl-

Erik Frandsen og Horst Meesenburg. (Esbjerg Byråd, 1996). 288 s., 310 kr.

Ib Gejl (red.): *Århus. Byens historie*, bind 1: -1720. Med bidrag af Hans